

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ
ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 1912 Թ.
ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1912-1914 թթ. հայկական բարենորոգումների մասին աղբյուրները բազմազան են իրենց տեսակով (մամուլ, արխիվային վավերագրեր, պաշտոնական փաստաթղթեր, օրենսդրական նախագծեր) և պահվում են Հայաստանի և աշխարհի տարբեր գրադարաններում և արխիվային ֆոնդերում: Հայկական բարենորոգումների մասին արժեքավոր արխիվային միավորներ կան Երևանի Գրականության և արվեստի թանգարանի Թորոս Ազատյանի ֆոնդում: Այստեղ են հավաքված Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1870-1915 թթ. արձանագրությունները, տեղեկագրերը, օսմանյան կառավարությանը ներկայացված թագիրները (բողոքագրերը), կաթողիկոսական կոնդակներն և վիճակագրական կարևոր տեղեկություններ հայկական մարզերի բնակչության և ունեցվածքի մասին¹: Կարևոր և բացառիկ աղբյուրագիտական նշանակություն ունի նաև Հայաստանի ազգային արխիվի № 450 ֆոնդը, որտեղ հավաքված են բացառապես Հայկական հարցի մասին վավերագրեր: Փաստաթղթերը հիմնականում իտալերեն, ֆրանսերեն գրառություն են Կ. Պոլսի հայ կաթոլիկ պատրիարքարանի, Էրզրումի, Մարաշի և այլ վայրերի կաթոլիկ եպիսկոպոսարանների առաքելական պատվիրակների միջև՝ նրանց գործունեության մասին:

Հայկական բարենորոգումների խնդիրը լայնորեն լուսաբանվում էր ժամանակի մամուլում ուստի մամուլը նույնպես կարելի է

¹ Տե՛ս Մաղոյան Գ., Թորոս Ազատյանի հավաքածուն, ՊԲՀ, 1975, № 4, էջ 226:

ներառել սկզբնաղբյուրների թվում: Հովհաննես Արշարունին նամակներից մեկում (պատրիարքի նամակների ավելի մանրակրկիտ կանդրադառնանք ստորև) խստորեն քննադատության է ենթարկում ժամանակի մամուլը: Նամակը² գրված է 1913 թ. մայիսի 6-ին՝ մի ժամանակահատված, երբ ահագնանում էին հայկական կոտորածները, Հայկական բարենորոգումներում տիրում էր նույն անորոշ վիճակը: Նամակում, անդրադառնալով մամուլի գործունեությանը, Արշարունին մասնավորապես գրում է, որ լրագրողները «անգիտակից իրենց կոչման կեղծաւորաբար կենթարկուին աշխարհիկ անձանց քմայքին», որպեսզի հողվածները լինեն ավելի սուր և «վարկանիշային», ինչը կապահովոր թերթի վաճառքը և լրագրողի օրապահիկը³: Այս խոսքերը բավականին լուրջ հիմք են ստեղծում, որպեսի հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար առաջնային տեղում լինեն նախ անմիջական գործիչների՝ Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի, Կ. Պոլսի պատրիարքների և Պողոս Նուբար փաշայի նամակները, իսկ մամուլը ենթարկվի բավականին լուրջ քննության:

Հայկական բարենորոգումների մասին աղբյուրների շարքում իր ուրույն կարևորությունն ունի Կաթողիկոսական դիվանի արխիվային հավաքածուն: Այստեղ հավաքված են բոլոր կարևորագույն փաստաթղթերը, որոնք հիմք են հանդիսանում հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար և արտացոլում են Հայկական բարենորոգումների գործընթացի առաջնային և երկրորդական շերտերը:

Կաթողիկոսական դիվանի կարևոր և ուշադրության արժանի վավերագրերի թվում են Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Ար-

² Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 109:

³ Նույն տեղում, էջ 5:

շարունու նամակները ուղղված Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսին:

Արշարունու նամակների աղբյուրագիտական ուսումնասիրության հրատապության պատճառ է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ վերջինիս գործունեության վերաբերյալ չունենք առանձին աշխատություն և, մեր կարծիքով, նա այն գործիչների թվում է, ովքեր բացառիկ դեր են ունեցել ընթացող քաղաքական գործընթացներում:

Գևորգ 5-րդը, Կ. Պոլսից ստանալով օրեցօր ահագնացող լուրեր, իր ամբողջ ուշադրությունը բևեռում է Արևմտյան Հայաստանում ընթացող իրադարձություններին: Ստանձնելով Հայկական հարցի վերաբացման պատասխանատվությունը, կաթողիկոսը հրահանգում է Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Արշարունուն ամենայն մանրամասնությամբ տեղյակ պահել Արևմտյան Հայաստանում և Կ. Պոլսում հայության դրության և քաղաքական վիճակի փոփոխությունների մասին: Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ենթակա թեմերից և համայնքներից, պատրիարքարան էին ուղղվում նամակներ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և հոգեբանական վիճակի, ինչպես նաև կոտորածների մասին: Նամակները կոնկրետ վիճակագրական տեղեկություններ չեն պարունակում կոտորածների, ունեզրկման մասին, սակայն Արշարունու վերլուծությունները փաստական արժեքավոր նյութ է տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ, որոնք նամակները դարձնում են կարևոր աղբյուր բարենորոգումների ուսումնասիրության համար:

Նկարագրելով հայաբնակ նահագների ներքին դրությունը՝ պատրիարքը խուսափում է զգացմունքային նկարագրություններից: Նամակներից երևում է որ Հովհաննես Արշարունին քաջատեղյակ էր Վանում, Ադրամարում, Մուշում, Բաղեշում և այլ վայ-

քերում կատարվող իրադարձություններին հենց անմիջական
ականատեսներից:

Սեպտեմբերի 16-ին կաթողիկոսին ուղղած նամակում նկա-
րագրելով է բոլոր այն դեպքերը, որոնք արդեն նորություն չէին
սպանություններ, ավարառություններ, առևանգումներ, անչափա-
հասների բռնի իսլամացում և այլն, Արշարունին վերլուծելով իրեն
հասած նյութը, գալիս է այն եզրակացության, որ «Ժողովուրդը
մատնուած է նույնիսկ ընդհանուր կոտորածի վտանգին»⁴: Այնու-
հետև Վեհափառին խնդրում է որոշակի քայլեր ձեռնարկել իրա-
վիճակի փրկության համար: Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր
օտար տերությունների ուշադրությունը հրավիրել Արևմտյան Հա-
յաստանում կատարվող դեպքերի վրա:

1912 թ. սեպտեմբերի 29-ի նամակում Արշարունին Գևորգ 5-
րդին հաղորդում է փաստական կարևոր մի տեղեկություն ևս՝
«քաղուած մասնակի տեղեկութեանց համաձայն». քրդերը մտա-
դիր էին բնաջնջել հայերին պատերազմի սկսվելուն պես⁵: Որտե-
ղի՞ց էր հասել այդ տեղեկությունը, նամակում չի նշվում, սակայն
ակնհայտ է մի բան, որ թուրքական կառավարությունը իր ցեղաս-
պան եռությանը համապատասխան մտադիր էր ավարտին
հասցնել արևմտահայության բնաջնջումը:

Նամակի վերջում պատրիարքը գրում է, որ «սույն պարագա-
ները գիտենալով» (նկատի ունի քրդերի կողմից պատերազմը
սկսելուն պես կոտորածների կազմակերպումը), Ազգային Ժողովի
կողմից կազմված Հարստահարության խորհրդարանական հանձ-
նաժողովը որդեգրել է օտարակրոն և իշխանական մարմինների
ներկայացուցիչների հանդեպ «ծայր հաշտ և խոհեմ» վերաբեր-

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, թ. 32:

⁵ Նույն տեղում, թ. 36:

մունք ցույց տալը՝ «չվտանգելու համար արդեն իսկ մեր ծանր կացութիւնն»⁶:

Այս մասին հիշատակում է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Գիրսը Արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին ուղղված նամակում: Մասնավորապես խոսելով հայկական ջարդերի մասին, Գիրսը գրում է. «հողերի մեծամասնութիւնը յափշտակուած է և յափշտակուած է քրդերի ձեռքով և իշխանութիւնները ոչ միայն չեն արգելում այդ, այլ նոյնիսկ հովանաւորում են և աջակցում են այդ յափշտակումներին»⁷:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվան ֆոնդում պահվում է Հովհաննէս Արշարունու ևս մէկ նամակ ուղղված Գևորգ 5-րդին, որը թվագրված է սեպտեմբերի 17-ով: Արշարունին կրկին ահազանգում է արևմտահայության ծայրահեղ ծանր վիճակի մասին: Նամակի բովանդակային առանձնահատկութիւնը և կարևորութիւնը կայանում է նրանում, որ մինչև Բալկանյան ճգնաժամը պատրիարքը կաթողիկոսին կոչ էր անում դիմել ռուսաց կառավարությանը: Այնուհետև, ուղենշելով Հայ առաքելական եկեղեցու ապագա քայլերը, առաջարկում է ստեղծել պաշտոնական մարմին⁸: Սա վկայում է այն մասին, որ հայկական կողմը նախապես՝ մինչև Բալկանյան ճգնաժամը, պատրաստվում էր Հայկական հարցի վերաբացմանը:

Ինչպես հայտնի է, 1912 թ. սեպտեմբերի 25-ին (հոկտեմբերի 8-ին) Փոքր Չեռնոգորիան պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան Կայսրությանը, որին միացան Սերբիան, Բուլղարիան և Հունաստանը: Օսմանական բանակը կրում էր ջախջախիչ պարտութիւններ՝ դաշնակիցները մոտեցել էին կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսին: 1912 թ. նոյեմբերի 20-ին պատերազմող կող-

⁶ Նոյն տեղում, թ. 37:

⁷ Տե՛ս Լեո, Հայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 303:

⁸ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 110, թ. 2:

մերի միջև կնքվում է տասնօրյա զինադադար և պայմանավորվածություն է ձեռք բերվում դեկտեմբերի 14-ին Լոնդոնում սկսել հաշտության բանակցություններ⁹:

Պատմաբան Հրաչիկ Միմոնյանը Հայկական հարցի վերաբացման գլխավոր դրդապատճառ է համարում Վանի շրջակայքում շարունակվող սպանությունների ու ուժգնացող խժոժությունների մասին Կ. Պոլիս հասնող լուրերը¹⁰: Հիմնականում համաձայնելով պատմաբանի տեսակետի հետ, կարծում ենք, որ այն ունի որոշակի ճշգրտման և աղբյուրագիտական հարստացման կարիք:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը հետևում էր միջազգային գործընթացներին և անհապաղ քայլեր է ձեռնարկում Լոնդոնի միջազգային կոնֆերանսում Հայկական հարցը վերաբացելու համար: Կաթողիկոսը կարևորում էր Կ. Պոլսից եկած նամակները, քանի որ այնտեղ էին գտնվում եվրոպական այն պետությունների դեսպանատները, որոնք դերակատարություն էին ստանձնել հայկական բարենորոգումների գործում: Պետք է նշել, որ կաթողիկոսը վստահում և բականին մեծ տեղ էր տալիս Հովհաննես Արշարունու կարծիքին և գաղափարներին: Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել է Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին ուղարկված Գևորգ 5-րդի նամակի սևագիրը, որտեղ վերջինս չի թաքցնում, որ Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Արշարունու հաշվետվության հիման վրա նա կրկին վերաբացում է Արևմտյան Հայաստանում (նամակում կաթողիկոսը գրում է Թուրքիա) հայերի ճակատագրի հարցը¹¹:

Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում Գևորգ 5-րդի համար կարևորվում է երկու խնդրի՝ միավորել հայկական գաղութների ներուժը և կողմնորոշվել արտաքին քաղաքական բավականին բարդ իրավիճակում: Արտաքին քաղաքական իրավիճակը փոփոխվում և օրեցօր ավելի լարված էր դառնում: Կաթողիկոսա-

⁹ Միմոնյան Զ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, հ. 5, Երևան, 2013, էջ 4:

¹⁰ Լույս տեղում, էջ 4:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, թ. 1:

կան դիվանում կարևոր փաստաթղթեր են առկա Լոնդոնի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայանալու նախապատրաստական աշխատանքների մասին:

Այս ժամանակաշրջանում դիվանագիտական կողմնորոշման հարցը լրջագույնս հետաքրքրում էր հայության բոլոր շերտերին: Աշխարհի գրեթե բոլոր հայաշատ վայրերից կաթողիկոսարան էին ուղղվում անհատական և հավաքական խնդրագրեր, որոնցով Ամենայն հայոց կաթողիկոսին խնդրում էին դիմել Ռուսաց Նիկոլայ Երկրորդ կայսրին՝ Արևմտահայաստանի դատին պաշտպան լինելու համար:

1912 թ. սեպտեմբերի 25-ին Երևանի ազգային, բարեգործական-կրթական հաստատությունների ներկայացուցիչները նամակ են ուղղում Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսին, որտեղ առաջարկվում է դիմել Ռուսաց կայսրին, որպեսզի նա կարողանա պաշտպանել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդին կոտորածներից. «Ժողովը հույս ունի, որ թագաւոր կայսրը, որպէս արնելքի քրիստոնէայ ժողովրդի պաշտպան և հովանավորող, անուշադիր չի թողնիլ Ձերդ Վեհափառության խնդիրը»¹²:

Նմանատիպ մի ժողով էլ տեղի է ունենում Թիֆլիսում, որի մասնակիցները «թախանձագին և ամենախոնարհ խնդրով դիմում են Ձերդ վեհափառութեանը որպէս Ռուսաստանի, Թուրքիայի ու համայն հայութեան հոգևոր պետի, միջնորդել թագաւոր կայսեր առաջ թուրքահայերին պաշտպանելու յետագայ տանջանքներից և անիրաւութիւններից»¹³: 1912 թ. նոյեմբերին հայ մտավորականության ներկայացուցիչներ Հովհաննես Թումանյանի, Ալեքսանդր Խատիսյանի, Նիկոլ Աղբալյան և այլոց մասնակցությամբ Թիֆլիսում հրավիրվում է ժողով, որի մասնակիցները որոշում են «պաշտոն տալով նրանց, հրաւիրել մի համագումար՝ ազգային ժողով».

¹² Նույն տեղում, գ. 25, թ. 1:

¹³ Նույն տեղում, գ. 28, թ. 3:

որը կրնորի մի գործադիր մարմին՝ Հայոց հարցն առաջ տանելու համար¹⁴:

Այսպիսի վավերագրերը բազմաթիվ են Կաթողիկոսական դիվանում և գրեթե միաբովանդակ: Ռուսական կողմնորոշման հիմնական կոմանն այն էր, որ մտավորականությունը հույս ուներ Ռուսաստանից ստանալ այնպիսի օգնություն ինչպիսին ստացան բալկանյան ազգերը:

Այսպիսով, Վեհափառի առջև ծառացել էր արտաքին բաղաբականության մեջ կողմնորոշման խնդիր: 1912 թ. նոյեմբերին, երբ Հայկական հարցը կրկին վերաբացման շեմին էր, Կ. Պոլսում և Թիֆլիսում սկսվում է տեսակցությունների մեկամյա շարք ուս և եվրոպական երկրների դիվանագիտական ծառայությունների պատասխանատուների միջև: Հովհաննես Արշարունու նամակներում առավելապես, արտահայտված են դիվանագիտական գործընթացների բոլոր կարևորագույն շերտերը: Վավերագրերում բոլոր հանդիպումները նկարագրված են ամենայն մանրամասնությամբ՝ հարց ու պատասխանի, սղագրությունների ձևով:

Նամակների մի մասը պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, իսկ մյուս մասը հրատարակվել է «Էջմիածին» ամսագրի համարներում¹⁵: Նամակներում անդրադարձ էր կատարվում ռուսական դիվանագիտության մոտեցումներին հայկական բարենորոգումներին, նաև դաշնակցությանը գործունեությանը:

Դեկտեմբերի 29-ին ռուսական դեսպանատան թարգման Անդրեյ Մանդելշտամի հետ ունեցած հանդիպումից հետո Հ. Արշարունին կաթողիկոսին հեռագրում է, թե Ա. Մանդելշտամի տե-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 12:

¹⁵ Տե՛ս «Էջմիածին», 1965, փետրվար-ապրիլ:

սակետը Հայ դատին աննպաստ է, նա դեմ է Լոնդոնի դեսպանախորհրդին հայ ներկայացուցչի մասնակցությանը¹⁶:

Նախ պետք է նշել, որ այլ աղբյուրների համադրությունը նույնպես ցույց է տալիս, որ ռուսական կառավարությունը տարբեր պաշտոնյաների մակարդակով դեմ է արտահայտվել, որպեսզի Լոնդոնի խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցի նաև հայ ներկայացուցիչ: Պետք է նշել, որ ինչպես Երևաց վերևում, Մ. Գիրսը լիովին տիրապետում էր ինչպես արտաքին քաղաքական իրադարձությունների ընթացքին այնպես էլ հայկական շրջանակներում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Մ. Սազոնովին ուղղած նույն նամակում նա գրում է, որ հայկական շրջանակներում արդեն պատրաստվում է մի ուղերձ, որը պետք է ներկայացվի մեծ պետություններին առաջիկա հաշտության կոնֆերանսի ժամանակ: Այնուհետև դեսպանը մտավախություն է հայտնում, որ «նախաձեռնությունը դուրս կգա մեր ձեռքից»¹⁷:

Հ. Արշարունուց Երեք օր առաջ՝ դեկտեմբերի 26-ին, Թիֆլիսում տեղի է ունենում հանդիպում Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հետ՝ մասնակցությամբ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի, Բագրատ վարդապետի, Ալեքսանդր Խատիսյանի և Սամսոն Հարությունյանի: Այստեղ Վորոնցով-Դաշկովը նույնպես հորդորում էր առայժմ չդիմել եվրոպական այլ երկրների միջամտությանը¹⁸:

Վերոնշյալ նամակում Հ. Արշարունին կաթողիկոսի ուշադրությունն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Պոդոս Նուբար փաշան, առանց կաթողիկոսի պաշտոնական հրահանգը ստանալու, սկսել է մասնավոր դիմումներով հանդես գալ և հանդիպումներ ունենալ եվրոպական երկրների պաշտոնյաների

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 144:

¹⁷ Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 305:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 39:

հետ¹⁹: Հովհաննես Արշարունին առաջարկում էր հանդես գալ հայեցակարգային մեկ մոտեցմամբ և կատարվող քայլերի մասին (լինի կաթողիկոսը, Պողոս Նուբար փաշան, թե հենց պատրիարքարանը) նախօրոք տեղյակ պահվի մյուս կողմերին, որպեսզի գործողությունները լինեն համակարգված և ավելի նպատակային:

Ռուսական կողմում, բացի այս մտավախությունից, գոյություն ուներ այլ մտավախություն ևս՝ դա Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործունեությունն էր:

ՀՀ Դաշնակցության քննական պատմության հեղինակ Գ. Խուդինյանը նշում է ՀՀԴ գաղափարախոսության ձևավորման երկու հանգրվան, որոնցից երկրորդը 1905-1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխությունն էր, որով ՀՀԴ գաղափարախոսությունը ձեռք բերեց ամբողջական և ավարտուն տեսք²⁰: Այս ամենը լավ էին հասկանում նաև ժամանակի քաղաքական գործիչները և այս էր պատճառը, որ Գիրսի հետ Պատրիարքարանի ներկայացուցիչների հանդիպման ժամանակ, երբ հայկական կողմը հարց է բարձրացնում ռուսական կառավարության ստանձնելիք դերի մասին, դեսպանը հարցնում է, թե արդյոք այս դիմումն ամբողջ ազգի համար է՝ նկատի ունենալով դաշնակցական կուսակցության «սեպարատիստական» գործողությունները²¹: Չհորանալով Դաշնակցության և ինքնակալության ինքնության արմատական տարբերությունների մեջ՝ կարծում ենք արխիվային վավերագրերով միայն հնարավոր է բացատրել և հասկանալ կողմերից յուրաքանչյուրի գործելաոճը:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 144:

²⁰ Տե՛ս Խուդինյան Գ., ՀՀ Դաշնակցության քննական պատմություն, Երևան, 2006, էջ 352:

²¹ Տե՛ս Дякин В. С., Национальный вопрос во внутренней политике Царизма, СПб, 1903, с. 693:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոշարադրյալը, գալիս ենք այն եզրակացությանը, որ Կաթողիկոսական դիվանի արխիվային հավաքածուն կարևորագույն սկզբնաղբյուր է Հայկական բարենորոգումների հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար: Առանձնակի ուշադրության են արժանի Հովհաննես Արշարունու նամակները Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսին, որտեղ պետք է որոնել ոչ միայն Հայկական հարցի մասին հիշատակություններ, այլև հենց Հ. Արշարունու գործունեությանն առնչվող հարցերի լուսաբանումները: Հ. Արշարունու նամակները կաթողիկոսարան դադար չեն առել մինչև նրա պատրիարքության վերջը: Նամակները պարունակում են չափազանց հետաքրքիր փաստեր Օսմանյան կայսրության քաղաքականության, ռուս դիվանագետների հետ հանդիպումների, Ապահովության հանձնաժողովի մասին: Նամակները հնարավորություն են տալիս լրացնելու Հայկական բարենորոգումների ընթացքի ժամանակագրությունը, խորանալ մանրամասն ընթացքի մեջ: Պետք է նշել, որ իրատեսական շնչով գրված: Նամակները հիմնականում քաղաքական բնույթի են, արձանագրում են առօրեական խնդիրները և մտահոգությունները, ինչպես նաև դեպքերի մանրամասն ընթացքը, որոնց անմիջական մասնակիցն էր պատրիարքը և այդ պատճառով էլ նամակներում առկա են նրա անհատական գնահատումները և վերլուծությունները: Նամակներում Հ. Արշարունին համարձակ էր, անաչառ, չէր վախենում բացահայտ քննադատությունից, և այս նամակների վերլուծությունը լիովին թույլ է տալիս պատկերացում կազմել ոչ միայն հայկական բարենորոգումների ընթացքի մանրամասների, այլև հասարակական տրամադրությունների, Հայոց ազգային ժողովում սիրող մթնոլորտի մասին: Հասկանալի է, որ Հովհաննես Արշարունու հայտնած կարծիքները, ընթացող գործընթացներին, երևույթներին ու մտավորական գործիչներին տրված գնահատականները

միանշանակ չեն: Հայտնի է, որ նա այդքան էլ համակրանք չի ունեցել կուսակցությունների և հատկապես Դաշնակցության հանդեպ մեղադրելով վերջիններիս Իթթիհատի հետ համագործակցության մեջ: Որոշ դեպքերում Հ. Աշարունու որակումները բավականին ծայրահեղական բնույթ ունեին: Անկախ դրանից՝ աներկբա է, որ Հ. Արշարունու նամակներն արժեքավոր վավերագրեր են, քանի որ Հայկական բարենորոգումների տարեգրությունը հարստացնում են շահեկան տեղեկություններով և լուսաբանում են մի շարք կնճռոտ խնդիրներ:

NAREK HAKOBYAN

THE IMPORTANCE OF HOVHANNES ARSHARUNI'S LETTRES AS SOURCES FOR STUDYING THE PROBLEM OF REFORMS IN 1912

SUMMARY

The Armenian patriarch of Constantinople Hovhannes Arsharuni was the pioneer and the immediate participant in the reopening of the Armenian Question. During his patriarchy he wrote letters to the Catholicos of All Armenians Gevorg V and gave him detailed information about the events happening in Constantinople and Western Armenia. In his letters Arsharuni was unbiased and did not fear obvious criticism. The analysis of these letters allows us to imagine not only the details of the process of Armenian reforms but also helps us to understand public moods, patriarchy-party relationships as well as the atmosphere dominating in the Armenian Parliament. The value of Arsharuni's letters' is undeniable because they enrich Armenian Reforms Chronicles with beneficial information and illustrate series of vague problems.

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПИСЕМ ОВАНЕСА
АРШАРУНИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ВОПРОСА
РЕФОРМ 1912 ГОДА

РЕЗЮМЕ

Патриарх Константинопольский Ованес Аршаруни стоял у истоков процесса возобновления Армянского вопроса. В годы своего патриаршества он вел переписку с Католикосом Всех Армян Геворгом V и сообщал ему о событиях, происходящих в Константинополе и Западной Армении. В своих письмах Аршаруни был смел, справедлив, не боялся откровенной критики. Анализ этих писем позволяет нам составить детальное представление не только о ходе армянских реформ, но и об общественных настроениях, отношениях патриаршества и партии, а также об атмосфере, царящей в Армянском национальном совете. Письма Аршаруни являются ценными документальными свидетельствами, так как обогащают хронологию армянских реформ выгодной информацией и проливают свет на ряд неоднозначных вопросов.